ECHKI SOQOLI — TRAGOPOGON MALICUS / TRAGOPOGON MALIKUS TURKUMI VAKILLARINING BIOEKOLOGIYASI VA AMALIY AHAMIYATI

Samarqand Davlat Universiteti 1 Kurs Magistranti Suyunova Sanobar Shuxrat Qiz

Annotatsiya

Ushbu maqolada echki soqoli — Tragopogon malicus / Tragopogon malikus turkum vakillarining sistematik o‘rni, morfologik belgilari, tarqalish xususiyatlari, bioekologik moslashuvlari hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda o‘simlikning tabiiy fitotsenozlardagi o‘rni, ekologik omillarga munosabati, xalq tabobati va xo‘jalikdagi foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi. Tragopogon turkumiga mansub o‘simliklar asosan Yevropa va Osiyo hududlarida tarqalgan bo‘lib, ayrim turlari Shimoliy Amerika va Avstraliyaga ham kirib borgan. Turkum vakillari odatda o‘q ildizli, sutli shiraga ega, savatcha to‘pgulli va shamol yordamida tarqaluvchi urug‘larga ega o‘simliklar sifatida tavsiflanadi. Maqolada Tragopogon malikus turining O‘zbekiston florasi va Samarqand viloyati sharoitida o‘rganilishi dolzarb ilmiy masala ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Tragopogon malicus, Tragopogon malikus, echki soqoli, bioekologiya, Asteraceae, fitotsenoz, dorivor o‘simlik, Samarqand viloyati, Zarafshon vohasi.

Bugungi kunda tabiiy florani o‘rganish, mahalliy o‘simlik turlarining bioekologik xususiyatlarini aniqlash va ularning amaliy ahamiyatini ilmiy asosda baholash botanika, ekologiya va farmakognoziya fanlari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, mahalliy sharoitda o‘suvchi, lekin yetarlicha chuqur o‘rganilmagan yovvoyi o‘simlik turlarining sistematik, ekologik va xo‘jalik

ahamiyatini aniqlash dolzarb hisoblanadi. Shunday o‘simliklardan biri echki soqoli nomi bilan ma’lum bo‘lgan Tragopogon turkumi vakillaridir.

Tragopogon turkumi murakkabguldoshlar — Asteraceae oilasiga mansub bo‘lib, turkum vakillari o‘zining tashqi tuzilishi, savatchasimon to‘pguli, uzunchoq barglari, o‘q ildizi va urug‘larining shamol orqali tarqalishi bilan ajralib turadi. Xalqaro botanik manbalarda Tragopogon malikus S.A.Nikitin turi mustaqil tur sifatida qayd etilgan bo‘lib, u Asterales qatori, Asteraceae oilasi va Tragopogon turkumiga kiritiladi. Ayrim manbalarda tur nomi Tragopogon malicus shaklida ham uchraydi, shu sababli ilmiy ishda nomlanish masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur.

Echki soqoli turkumi vakillarining bioekologik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat nazariy botanika uchun, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, dorivor va oziq-ovqat ahamiyatiga ega o‘simliklarni aniqlash, shuningdek, mahalliy florani muhofaza qilish uchun ham muhimdir. Samarqand viloyati, xususan Zarafshon vohasi tabiiy-geografik jihatdan xilma-xil bo‘lib, bu hududda cho‘l, adir, tog‘ oldi va madaniylashgan landshaftlar o‘zaro tutashadi. Bunday sharoitda Tragopogon turkumi vakillarining tarqalishi va ekologik moslashuvlarini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Echki soqoli — Tragopogon turkumi vakillari Asteraceae oilasining Cichorioideae kenja oilasiga mansub o‘simliklar qatoriga kiradi. World Flora Online ma’lumotlarida Tragopogon malikus Asterales qatori, Asteraceae oilasi, Cichorioideae kenja oilasi, Cichorieae tribasi va Scorzonerinae guruhida ko‘rsatilgan. Bu esa turkum vakillarining sistematik jihatdan murakkabguldoshlar oilasidagi o‘rnini aniq ko‘rsatadi.

Tragopogon vakillari odatda bir yoki ikki yillik, ba’zan ko‘p yillik o‘t o‘simliklar sifatida uchraydi. Ularning ildiz tizimi yaxshi rivojlangan o‘q ildizdan iborat bo‘lib, qurg‘oqchil sharoitda namlikni chuqur qatlamlardan olishga moslashgan.

Poyasi tik o‘suvchi, kam shoxlangan yoki deyarli shoxlanmagan bo‘ladi. Barglari uzunchoq, ingichka, ba’zan g‘allasimon shaklga ega bo‘lib, poyada navbat bilan joylashadi.

Turkum vakillarining muhim belgilaridan biri — savatchasimon to‘pgul hosil qilishidir. Gullari ko‘pincha sariq, binafsha yoki qo‘ng‘ir tusda bo‘lishi mumkin. Mevasi pista meva bo‘lib, uchki qismida tukchali uchma apparati mavjud. Bu belgi urug‘larning shamol yordamida uzoq masofalarga tarqalishiga imkon beradi. Tragopogon turkumi vakillarida sutli shira mavjud bo‘lib, bu ularni Asteraceae oilasining ayrim boshqa guruhlaridan ajratib turuvchi muhim morfologik belgilaridan biridir.

Tragopogon turkumi vakillari asosan Yevropa va Osiyoda keng tarqalgan. Ayrim turlari inson faoliyati natijasida Shimoliy Amerika va Avstraliya hududlariga ham kirib borgan. Turkumning ayrim vakillari tabiiy yaylovlarda, adir zonalarida, dashtlarda, yo‘l bo‘ylarida, ekin maydonlari chetlarida va antropogen ta’sirga uchragan hududlarda uchraydi.

O‘zbekiston sharoitida echki soqoli vakillari asosan adir, tog‘ oldi, ochiq quyoshli va nisbatan quruq hududlarda uchrashi mumkin. Zominsuv havzasi o‘simliklari haqidagi geobotanik tadqiqotda Tragopogon malicus turining turli o‘tlar tarkibida qayd etilgani bu turning Markaziy Osiyo florasida uchrashini ko‘rsatadi. Bu ma’lumot Samarqand viloyati va Zarafshon vohasi sharoitida ham mazkur turkum vakillarini o‘rganish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Echki soqoli vakillari odatda yorug‘liksevar o‘simliklar hisoblanadi. Ular ochiq, quyosh yaxshi tushadigan maydonlarda yaxshi rivojlanadi. Tuproq jihatidan juda talabchan bo‘lmasa-da, yengil mexanik tarkibli, yaxshi havo almashinadigan, namlik me’yorida bo‘lgan tuproqlarda yaxshiroq o‘sadi. Qurg‘oqchil sharoitga nisbatan chidamliligi uning o‘q ildiz tizimi bilan bog‘liq. Bunday ildiz tizimi

o‘simlikka tuproqning chuqur qatlamlaridan suv va mineral moddalarni o‘zlashtirish imkonini beradi.

Tragopogon turkumi vakillarining bioekologik xususiyatlari ularning tashqi muhit omillariga moslashuvi bilan belgilanadi. Ular asosan mezokserofit yoki kseromezofit xususiyatga ega bo‘lib, nisbatan quruq va mo‘tadil nam sharoitlarda yashay oladi. O‘simlikning vegetatsiya davri odatda bahor va yoz oylariga to‘g‘ri keladi. Bahorda namlik yetarli bo‘lgan davrda barg va poya tez rivojlanadi, keyinchalik gullash va urug‘ hosil qilish jarayoni boshlanadi.

Echki soqoli vakillarining urug‘lari shamol yordamida tarqaladi. Bu xususiyat ularning yangi maydonlarni egallashida muhim ekologik omil hisoblanadi. Urug‘larning uchma tukchalarga ega bo‘lishi o‘simlikning populyatsiyasini kengaytirish va turli ekologik sharoitlarga moslashish imkoniyatini oshiradi.

Ushbu turkum vakillarining yana bir muhim xususiyati — antropogen muhitga nisbatan moslashuvchanligidir. Ular yo‘l chetlari, tashlandiq yerlar, ekin maydonlari atrofi va yaylovlarda uchrashi mumkin. Bu esa ularni ruderal va yarim ruderal o‘simliklar qatorida baholash imkonini beradi. Bunday o‘simliklar ekologik monitoringda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular tuproq va landshaft holatidagi o‘zgarishlarga ma’lum darajada javob qaytaradi.

Tragopogon turkumining ayrim turlari dunyoning turli hududlarida oziq-ovqat va dorivor o‘simlik sifatida qadrlanadi. Masalan, Tragopogon porrifolius ayrim mamlakatlarda “salsify” yoki “oyster plant” nomi bilan oziq-ovqat sifatida ishlatiladi. Uning ildizi sabzavot sifatida iste’mol qilinadi. Bu holat Tragopogon turkumining ayrim vakillari oziq-ovqat resursi sifatida ham ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Echki soqoli vakillarining xalq tabobatida ishlatilishi ham ayrim hududlarda qayd etilgan. O‘simlikning ildizi, yosh barglari va yer ustki qismlari ba’zan ovqat hazm

qilish jarayonini yaxshilash, organizmni quvvatlantirish yoki yengil shifobaxsh vosita sifatida qo‘llanilishi mumkin. Biroq Tragopogon malicus / malikus turining dorivor xususiyatlari bo‘yicha maxsus farmakologik tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli uni dorivor maqsadda qo‘llashdan oldin albatta ilmiy-laborator tahlillar, kimyoviy tarkibni aniqlash va xavfsizlik baholash ishlari olib borilishi lozim.

Xo‘jalik nuqtayi nazaridan echki soqoli vakillari yaylov o‘simliklari tarkibida ham ma’lum ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Ularning yosh barglari ayrim chorva hayvonlari tomonidan iste’mol qilinadi. Bundan tashqari, savatchasimon gullari changlatuvchi hasharotlar uchun nektar va chang manbai bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa o‘simlikning agroekotizim va tabiiy ekotizimlarda biologik xilma-xillikni saqlashdagi ahamiyatini oshiradi.

Samarqand viloyati tabiiy sharoiti jihatidan turli ekologik zonalarga ega. Zarafshon vodiysi, tog‘ oldi hududlari, adirlar, sug‘oriladigan yerlar va antropogen landshaftlar o‘simliklar xilma-xilligini shakllantiruvchi asosiy omillardandir. Shu sababli Tragopogon turkumi vakillarining Samarqand viloyatida tarqalishini aniqlash, ularning bioekologik xususiyatlarini baholash va populyatsion holatini o‘rganish dolzarbdir.

Ayniqsa, Samarqand davlat universiteti va Zarafshon davlat milliy tabiat bog‘i hududida uchraydigan turlarni aniqlash ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Bunday tadqiqotlar mahalliy flora ro‘yxatini boyitadi, noyob yoki kam o‘rganilgan turlarni aniqlashga yordam beradi hamda kelgusida o‘simlik resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa

Echki soqoli — Tragopogon malicus / Tragopogon malikus turkumi vakillari sistematik, ekologik va amaliy jihatdan muhim o‘simliklar guruhiga kiradi. Ular Asteraceae oilasiga mansub bo‘lib, o‘q ildizli, savatcha to‘pgulli, shamol

yordamida tarqaluvchi urug‘larga ega o‘t o‘simliklar hisoblanadi. Turkum vakillari quruq va yarim quruq sharoitlarga moslashgan, ochiq quyoshli hududlarda yaxshi rivojlanadi hamda antropogen muhitda ham uchrashi mumkin.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Tragopogon turkumi vakillarining Samarqand viloyati sharoitida tarqalishi, bioekologiyasi, xalq tabobati va xo‘jalikdagi ahamiyatini chuqur o‘rganish dolzarb ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Ayniqsa, Tragopogon malikus turining mahalliy populyatsiyalarini aniqlash, morfologik belgilarini solishtirish, kimyoviy tarkibini o‘rganish va amaliy foydalanish imkoniyatlarini baholash kelgusidagi tadqiqotlar uchun muhim vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. GBIF Secretariat. Tragopogon malikus S.A.Nikitin. GBIF Backbone Taxonomy.

2. World Flora Online. Tragopogon malikus S.A.Nikitin. Taxonomic classification.

3. Botirova L.A. Artemisia formations in the vegetation of Zominsuv basin.

4. Plants of the World Online. Kew Science. Tragopogon L.

5. Ownbey M. Natural hybrid speciation and amphiploidy in the genus Tragopogon. American Journal of Botany.

6. Soltis D.E., Soltis P.S., Pires J.C., Kovarik A., Tate J.A., Mavrodiev E. Recent and recurrent polyploidy in Tragopogon.